

Dr hab. Renata Jasnos, prof. AIK
Akademia Ignatianum w Krakowie

Kraków, 5. września 2022 r.

Recenzja pracy doktorskiej

O. mgra lic. Dariusza Sambory OFM

Śmierć Jezusa w narracji Łukaszej i w Talmudzie babilońskim.

Ujęcie krytyczno-teologiczne

przygotowanej pod kierunkiem naukowym

Promotora ks. dra hab. Bogdana Zbroji, prof. UPJPII i

Promotora pomocniczego ks. dra Romana Mazura SDB

Początki chrześcijaństwa naznaczone są trudnymi relacjami z judaizmem, których wymownym świadectwem są księgi święte obu wyznań. Nowy Testament, pisma apokryficzne, pisma Ojców Kościoła mówią o tych relacjach, ukazując wyznawców judaizmu jako wrogich Jezusowi, podstępnych, zamkniętych na objawienie Boga. Z punktu widzenia pierwszych chrześcijan, Kościół wyłonił się Synagogi, od której się odcina i którą krytykuje. Biorąc pod uwagę punkt widzenia Żydów trzeba dostrzec, że dla nich pojawienie się nowej grupy wyznaniowej w Synagodze, grupy zdecydowanie krytykującej judaizm faryzejski i ogłaszającej się nowym ludem wybranym musiało zostać odczytane jako wrogość, zagrożenie i wyzwanie. Nie dziwi zatem zdecydowana krytyczna i wroga reakcja. Jej wyrazem są również pisma, wśród których najważniejszym jest Talmud.

Talmud jest "księgą w której aluzje do wydarzeń historycznych pojawiają się tylko wtedy, gdy jest to konieczne dla przekazywanych treści w porządku religijno-prawnym", jak podkreśla Mariusz Rosik (M. Rosik, *Postać Jezusa w pozabiblijnej tradycji żydowskiej do czasów redakcji Talmudu*, Ateneum Kapłańskie 145 (2005) z. 3, s. 4). Warto zatem docenić trud, jaki podjął Doktorant aby ocenić jakie związki z wydarzeniami procesu i śmierci Jezusa posiada przekaz Talmudu i co może wnieść do znajomości historycznego kontekstu przedstawionych wydarzeń.

Praca doktorska o. mgr lic. Dariusza Sambory, zatytułowana *Śmierć Jezusa w narracji Łukaszej i w Talmudzie babilońskim. Ujęcie krytyczno-teologiczne*, składa się z trzech rozbudowanych części, mających formę rozdziałów z podpunktami, wstępu i zakończenia, abstraktu w języku polskim, spisu treści oraz obszernej, podzielonej na działy bibliografii. Tekst opracowania opatrzone 953 przypisami. W pracy zamieszczono jeden schemat tabelaryczny. Całość dysertacji liczy 335 stron.

Pierwsza z trzech części rozprawy poświęcona została przekazowi i o męce i śmierci Jezusa w Ewangelii św. Łukasza. Rozbudowany rozdział zawiera omówienie procesu kształtowania się przekazów ewangelicznych o męce i śmierci Jezusa; analizę motywów

teologicznych i apologetycznych tych przekazów; ukazanie znaczenia i sposobów wykorzystania pism starotestamentalnych w procesie kształtowania narracji pasyjnych. W dalszej kolejności przedstawiono metodologiczne i hermeneutyczne podstawy analizy ewangelicznego przekazu o męce i śmierci Jezusa. Zasadniczą część rozdziału stanowi komentarz egzegetyczny (uwzględniający zagadnienia dot. struktury, formy literackiej, teologii) do przekazu o męce i śmierci Jezusa w Ewangelii św. Łukasza, który podzielony został na dwie części zatytułowane: kontekst dalszy (Łk 22,1-23) i kontekst bliższy (Łk 23,44-49). Podsumowanie rozdziału koncentruje się na zagadnieniu godności mesjańskiej Jezusa i jej związku z cierpieniem w Łukaszowym opisie męki.

Druga część dysertacji skupia się na przekazie Talmudu dotyczącym osoby Jezusa, jego procesu i śmierci. Na wstępie przedstawiono podstawowe informacje dotyczące Talmudu, historii jego powstania, dwóch wersji, jerozolimskiej i babilońskiej, a także rodzajów tekstów i charakteru zawartych w nich treści. Kolejny podpunkt zawiera przegląd i krótką analizę wyselekcjonowanych fragmentów Talmudu, co do których zachodzi prawdopodobieństwo że dotyczą osoby Jezusa. Kolejna grupa omówionych tekstów z Talmudu została wybrana i przedstawiona ze względu na zawarte wskazania dotyczące realizacji procesu sądowego i kary śmierci. Najważniejszą część rozdziału stanowi analiza wybranych tekstów z Talmudu babilońskiego, które odnoszą się do winy i śmierci Jezusa. Rozdział zamyka podsumowanie.

Ostatnią, najważniejszą część rozprawy zatytułowano *Narracja o śmierci Jezusa w Ewangelii św. Łukasza i tradycji rabinicznej*. Przedstawiona analiza porównawcza jest w rzeczywistości szersza, zrealizowano ją według schematu: narodziny i pochodzenie Jezusa; publiczna działalność Jezusa; proces Jezusa; wyrok i świadkowie; wykonanie wyroku; miejsce i data śmierci. Rozdział zawiera dodatkowo podpunkt poświęcony tożsamości autora trzeciej Ewangelii oraz podsumowanie.

Plan i strategia podjętych analiz każą docenić cały projekt badawczy, jego zasięg (ujęcie w analizie całej męki i śmierci, wpisanej ponadto w szerszy kontekst całej Ewangelii), a także odwagę badawczą w podejmowaniu trudnych treści, uwikłanych w kontekst drażliwych i zawiłych relacji pomiędzy religijnymi społecznościami chrześcijan i Żydów. Pomimo iż przekaz talmudyczny traktuje Jezusa w sposób deprecjonujący i pogardliwy, Autor podjął się trudnego zadania, którego celem było odkrycie głębszego poziomu tego przekazu, wbrew przekonaniu wielu badaczy, że nie wnosi on nic do historycznych okoliczności wydarzeń dotyczących osoby i dzieła Jezusa. U podstaw tak określonego celu leżało przekonanie że argumenty polemiki odnoszą się do określonych faktów i wydarzeń.

Jak zaznacza sam Autor, badania nad tym, co mówią źródła rabiniczne, zwłaszcza talmudyczne o Jezusie i chrześcijanach są niezwykle trudne. Wzmianki o Jezusie i jego wyznawcach są rozproszone, niesystematyczne, zawarte w różnego rodzaju dokumentach, a samo odniesienie niejednokrotnie ukryte za imieniem czy tytułem, co do którego istnieje jedynie przypuszczenie iż odnosi się do Jezusa.

Tytuł

Tytuł opracowania składa się z części głównej i podtytułu. Część główna zawiera trzy elementy, są to: śmierć Jezusa, narracja Łukasza i Talmud babiloński. Można poczynić tutaj dwie uwagi, pierwsza dotyczy dwóch zestawionych i w pracy porównywanych elementów, nie jest to jednak układ spójny, bowiem „narracja” zestawiona została z „Talmudem”; należałoby porównać albo Ewangelię św. Łukasza z Talmudem babilońskim, albo „narrację” Łukasza z „przekazem” Talmudu babilońskiego.

Druga uwaga dotyczy związku pomiędzy porównywanymi w rozprawie przekazami. Zasadnym byłoby wskazanie już w tytule celu owego zestawienia. Spójnik „i” jest nieadekwatny dla tytułu pracy naukowej, w której nie tylko poddano szczegółowej analizie dwa wskazane źródła (Ewangelię „i” Talmud), ale przede wszystkim podobieństwa i rozbieżności (relacje i zależność) pomiędzy nimi. Zasadnym byłoby określenie, czy jest to analiza porównawcza, czy może analiza Ewangelii Łukasza w kontekście Talmudu, czy też Autor miał jeszcze inny zamysł.

Struktura pracy, układ treści

Projekt badawczy jest przemyślany i dobrze zaplanowany, jego odzwierciedleniem są rozdziały dysertacji. Jej zawartość omówiono już wyżej w zarysie. Rozdział pierwszy, poświęcony relacji o męce i śmierci Jezusa w Ewangelii św. Łukasza, jako jedyny zawiera, w swej centralnej części, podpunkt zatytułowany *Podstawy metodologiczne i hermeneutyczne*. Brakuje analogicznych założeń w rozdziale drugim, odniesionych do analiz dotyczących przekazu talmudycznego.

Problematyczny jest sposób odzwierciedlenia (w strukturze pracy) głównej części pierwszego rozdziału, czyli analizy przekazu o śmierci Jezusa w Ewangelii św. Łukasza. Podpunkt o takim tytule podzielony został na dwie części, na Kontekst dalszy i Kontekst bliższy. A zatem najważniejsza w pierwszym rozdziale analiza egzegetyczna i teologiczna, dotycząca relacji o męce i śmierci Jezusa posiada taki nieadekwatny, nic nie mówiący tytuł: "Kontekst bliższy". Ponadto w samym tekście rozprawy znajdują się podpunkty 4 i 5 stopnia, oddające strukturę tej analizy, jednak nie zawiera ich spis treści - w nim jest tylko "Kontekst bliższy", nic więcej. Należy rozwinąć tytuł i uwzględnić w spisie treści podpunkty, aby uniknąć zbyt dużej dysproporcji widocznej w planie pracy: rozbudowane podpunkty (1.1. - 1.4., które w sumie obejmują 33 strony tekstu) i podpunkt piąty, liczący ponad 90 stron tekstu, zawierający jedynie dwa podpunkty („konteksty”). Podpunkty w podsumowaniu ponumerowano według odrębnej zasady, niespójnej z pozostałą numeracją. W innych miejscach występują też zaburzenia systemu numerowania podpunktów (np. s. 112, 114, 127). Pierwsza część podsumowania na s. 128 jest odpowiednia dla wprowadzenia.

W drugim rozdziale, dotyczącym przekazu talmudycznego struktura tekstu i układ treści są dobrze zaplanowane. W podpunktach 2.3. i 2.4. warto zastosować numerację analizowanych przekazów analogicznie do tej, jaka występuje w 2.1. i 2.2.

Ostatni, najważniejszy rozdział posiada strukturę podyktowaną z jednej strony chronologią opisywanych wydarzeń (początek od narodzin Jezusa; zakończenie na śmierci),

a z drugiej strony kompozycją przekazu ewangelicznego eksponującego wybrane treści (proces, świadkowie i wyrok, wykonanie wyroku, miejsce i data śmierci). Dwuetapowa analiza, najpierw tradycji ewangelicznej a następnie tradycji rabinicznej, prowadzi do wniosków o charakterze literackim (w odniesieniu do kształtowania przekazu), historycznym i teologicznym. Również w przypadku tych analiz podział tekstu na podpunkty powinien znaleźć swoje odzwierciedlenie w spisie treści.

W niektórych miejscach brakuje odpowiednich wstępów albo podsumowań, np. w przypadku najważniejszej w pierwszym rozdziale analizy (s. 90: 1.5.2. *Kontekst bliższy*), w której za wstęp służy zdanie „Przechodzimy teraz do analizy kontekstu bliższego interesującej nas perykopy mówiącej o śmierci Jezusa” (podobnie s. 40: 1.5.1.). Analiza ta kończy rozdział pierwszy ale nie otrzymała żadnego podsumowania, ani samej analizy, ani całego rozdziału (s. 134). Lakoniczne jest wprowadzenie do tematu procesu i kary śmierci według przekazu Talmudu (s. 165). Główna analiza talmudycznego tekstu, kończąca drugi rozdział (podpunkt zajmujący 30 stron) nie ma żadnego wprowadzenia (s. 187), zaczyna się tekstem Talmudu, w oryginale i przekładzie i przypisami. Być może coś zginęło, bo pierwsze zdanie jest niejasne, jakby polemiczne. Podobnie podpunkt 1.5.1. zaczyna się od zdawkowego wprowadzenia, schematu struktury. Po czym, bez żadnego doń odniesienia Autor przechodzi dalej: „Teraz przejdziemy...” (s. 40).

Podstawy teoretyczne, wykorzystane źródła i opracowania

Obszerny treściowo temat został ujęty w szerokim kontekście, z jednej strony na tle pism nowotestamentalnych, z drugiej strony - literatury rabinicznej. W części pierwszej zawarto obszerny przegląd i systematyzację ewangelicznych treści dotyczących męki i śmierci Jezusa. Równie obszerna jest tematyka dotycząca Talmudu i literatury rabinicznej, którą Autor dysertacji prezentuje we wprowadzeniu do Talmudu, ale przede wszystkim w szczegółowych analizach wybranych tekstów talmudycznych.

Literatura w zakresie studiów dotyczących zagadnień talmudycznych jest niezwykle obszerna, trudno zatem mówić o jej wyczerpaniu, warto jednak zaznaczyć że dzieła wykorzystane przez Doktoranta zajmują ponad 30 stron w bibliografii. Wykorzystano opracowania ważniejszych znawców literatury talmudycznej, zarówno klasycznych jaki badaczy współczesnych, w tym również autorów polskich. Znacząca część bibliografii stanowią opracowania obcojęzyczne.

Zagadnienie talmudycznych odniesień do Jezusa i jego uczniów było podejmowane już w średniowieczu i odnosiło się do polemik między chrześcijanami i Żydami. Pogłębione i krytyczne prace, jakie podejmowane są współcześnie, zaczęły powstawać na przełomie XIX i XX wieku. Podejmowana w nich problematyka relacji między treściami ewangelicznymi i Talmudem, często dotyczy passusów talmudycznych odnoszących się do Jezusa, konfrontowanych z treściami wybranych fragmentów pism nowotestamentalnych. Doktorant podjął się obszernego, systematycznego i całościowego opracowania Łukaszej relacji o męce i śmierci Jezusa w jego szczegółowej konfrontacji z tradycją (tekstami) talmudyczną, pod kątem postawionego pytania badawczego.

Merytoryczna ocena

Podstawy metodologiczne

Projekt badawczy został oparty na przemyślanych założeniach metodologicznych, co wynika z etapów przeprowadzonych analiz i otrzymanych rezultatów badań. Założenia metodologiczne zostały sformułowane we wstępie. Sformułowano następujące pytania badawcze:

1. Czy powstałe w późniejszym okresie teksty rabiniczne mogą w jakikolwiek sposób, przez ukazanie ich podobieństw i różnic z opisami męki i śmierci Jezusa, pomóc w znalezieniu potwierdzenia autentyczności przebiegu wydarzeń opisanych w Ewangelii św. Łukasza?
2. Jakie nowe elementy i informacje możemy odnaleźć w źródłach talmudycznych, które mogą rzucić nowe światło na kwestie ostatnich chwil z życia Jezusa?

Pierwsze pytanie badawcze jest nieco skomplikowane. Wydaje się że Autor pyta (*czy... w jakikolwiek sposób?*) i zarazem próbuje sobie już odpowiedzieć na pytanie (*przez ukazanie ich podobieństw i różnic z opisami męki i śmierci Jezusa*). Pytanie ma charakter rozstrzygający, a zatem żąda odpowiedzi tak albo nie. Zbyt ogólną partykułę "czy", można uszczegółowić: *Na ile/w jaki sposób teksty rabiniczne mogą pomóc w znalezieniu potwierdzenia przebiegu wydarzeń opisanych w Ewangelii św. Łukasza?* Samo sformułowanie pytania o „autentyczność przebiegu wydarzeń” domaga się wyjaśnienia o jaką „autentyczność” chodzi. Czy chodzi o potwierdzenie porządku, kolejności wydarzeń? Czy może o historyczność poszczególnych epizodów? O prawdziwość interpretacji zdarzeń?

Celem badawczym jest uzyskanie odpowiedzi na postawione problemy badawcze, nie zaś, jak wskazano, analiza przekazu o męce i śmierci, czy też porównanie go z fragmentami Talmudu, te działania są już bowiem sposobem realizacji celu, drogą do jego osiągnięcia.

Wybór Łukaszej wersji relacji o męce i śmierci Jezusa, jako podstawy analiz, nie został wystarczająco uzasadniony, takie wyjaśnienie znaleźć można dopiero w zakończeniu pracy.

Jako wybraną metodę badawczą wskazano metodę historyczno-krytyczną, w ramach której wyodrębniono krytykę tekstu, krytykę literacką, krytykę rodzajów oraz krytykę redakcji. Ponadto zaznaczono, że użyte zostaną również inne metody i podejścia do tekstu biblijnego, jednak nie zostały one określone.

Rozdział pierwszy posiada własne podstawy metodologiczne i hermeneutyczne. Znajdują się one w podpunkcie 1.4., „w środku” rozdziału. Należałoby się spodziewać sformułowania metodologicznych podstaw realizowanych badań we wstępie do pracy. Jeżeli jednak są to założenia dotyczące jedynie pierwszego rozdziału, a zatem analizy Ewangelii św. Łukasza, to trzeba zapytać dlaczego analogicznych założeń metodologicznych i hermeneutycznych nie posiada rozdział drugi, poświęcony analizie passusów talmudycznych, a tym bardziej rozdział trzeci, przedstawiający kluczowy etap realizowanych badań, czyli, jak ujmuje to Autor, „porównanie opisów procesu i śmierci Jezusa w tradycji

ewangelicznej, ze zwróceniem szczególnej uwagi na przekaz trzeciego ewangelisty oraz Talmudu babilońskiego” (s. 214).

Przedstawiając kwestie znaczenia pism Starego Testamentu w kształtowaniu się i rozwoju narracji pasyjnych (1.3.) Autor stwierdza że należy odróżnić aluzje do tekstów biblijnych od wyraźnych i jasnych cytatów (s. 27). Jednak kwestia związków i nawiązań do Starego Testamentu, istotna z punktu widzenia analiz prowadzonych przez Doktoranta, jest dużo bardziej złożona. Jak wskazują różni autorzy, w pismach NT jest wiele sposobów odwoływania się do ST. Ponadto trudno postawić granicę między cytatem, parafrazą, komentarzem, aluzją (są też krótsze nawiązania, takie, jak zwroty, formuły, charakterystyczne terminy). Klasyfikację utrudnia również fakt, że przywoływane teksty Septuaginty i Biblii hebrajskiej i nie były jeszcze ujednolicone.

Dyskusja i wnioski z badań

Zrealizowane badania pozwoliły osiągnąć cel i odpowiedzieć na postawione problemy badawcze. Na podstawie przeprowadzonej analizy Doktorant dokonał rekonstrukcji pierwotnej formy podstawowego tekstu talmudycznego TB Sanh 43a, odnoszącego się do osądzenia Jezusa i wyroku śmierci. Następnie wykazał podobieństwa zachodzące między tradycją ewangeliczną a tak zrekonstruowaną tradycją rabiniczną. Wskazał i zinterpretował podstawy rozbieżności pomiędzy *passusami* talmudycznymi i ewangelicznymi (Łk) w zakresie relacji o męce i śmierci Jezusa. Na bazie tych analiz wyprowadził wniosek, iż porównanie dwóch źródeł opisujących wydarzenia męki i śmierci Jezusa wydają się potwierdzać historyczność wydarzeń w zakresie daty śmierci Jezusa oraz faktu wykonania wyroku. Ponadto, jak stwierdza Autor, teksty talmudyczne pozwalają „na lepsze zrozumienie procesu Jezusa, który według Sanh 43a przebiegał zgodnie z zasadami prawa żydowskiego. Dotyczy to głównie kwestii świadków i zarzutów stawianych Jezusowi”. Rozbieżności natomiast są wyrazem różnic między chrześcijanami a Żydami w epoce kształtowania tradycji talmudycznej.

Język dysertacji, opracowanie naukowe, bibliografia

Język opracowania ma zasadniczo charakter naukowy, analityczny. W wybranych miejscach ujawnia się jednak styl pouczający, albo popularyzatorski, jako niepożądana cecha języka naukowego (Np. „Poprzez zbadanie kontekstu dalszego i bliższego zobaczymy, jak ewangelista Łukasz przygotowuje nas do przeżywania śmierci Jezusa”; s. 39). Zdarza się, że zamiast opisu naukowego, argumentacji i dyskusji z autorami opracowań, występuje swoisty dyskurs apologetyczny, pouczający, jakby Autor przyswajał specyfikę przekazu talmudycznego i sam się z tym stylem utożsamiał (por. s. 189 – stawiane pytania, dialog ze sobą i przekonywanie odbiorcy). Dyskurs ten wyraża się też w określeniach negatywnych nienaukowych, emocjonalnych: „Talmud... upiera się”; „autor naszej barajty nie musi zniekształcać opisu” (s. 189); „przekształcają postacie według własnych upodobań”; „przeróbki” (s. 300). „W Talmudzie babilońskim uczeni przywłaszczają i przerabiają historie znalezione w poprzednich dokumentach, w szczególności w Misznie, Tosefcie i innych

tekstach Talmudu babilońskiego, aby wyciągnąć nowe treści” (s. 300). Autor nie dostrzega, że procesy reinterpretacji, aktualizacji, są powszechnymi, charakterystycznymi procesami rozwoju tradycji, zarówno biblijnej jak i talmudycznej.

Język dysertacji zdradza też, jak się wydaje, pewien historycyzm, nastawienie Autora nie tylko na poszukiwanie faktów, informacji, ale poszukiwanie nieco sztucznych kategorii, tego, co „było naprawdę”, „faktycznego przedstawienia” (s. 29), „dokumentacji historycznej ewangelistów” (s. 30).

Język pracy jest zasadniczo poprawny, zdarzają się jednak różne potknięcia. Problemem bywają kolokwializmy, trudności w sformułowaniu wypowiedzi. (Przykłady: „Było już wspomniane wyżej, że...”; „Teraz przedstawimy jeszcze...”; „Przechodzimy teraz...” (s. 25; s. 69; s. 90); „Nie można zakładać, że różne szczegóły w opisach męki zostały zmyślane... Należy spojrzeć na to odwrotnie” (s. 30); „Stając naprzeciw takich różnych świadectw, nie należy dopytywać się, jakie dokładnie ostatnie słowa zostały wypowiedziane przez Jezusa na krzyżu” (s. 32); „Gemara [...] zajmuje się [...] kontrastowaniem tekstu Miszny z innymi wypowiedziami tannaitów [...]” (s. 144).

W opracowaniu można spotkać zdania problematyczne, które zawierają błędy, będące w następstwie trudności ze sformułowaniem wypowiedzi:

„Judaizm w tym okresie stracił swoją niezależność narodową i był rozsiany po całym ówczesnym świecie” (s. 135). (Żydzi stracili, nie judaizm)

„Sam termin „Talmud” תלמוד znaczy z hebrajskiego *lamad* – nauka, studiowanie, nauczanie...” (s. 140). (*lamad* znaczy uczyć się, studiować.)

„W przeciwieństwie do Nowego Testamentu Talmud nie ma jednego autora....” (s. 140). (NT nie ma jednego autora.)

„W skład Talmudu wchodzi następujące traktaty: Miszna, baraity, Midrasze, Tosefta i Gemara” (s. 141). (To nie są traktaty Talmudu, ponadto są tu wymienione i zbiory i gatunki.)

„Kiedy św. Łukasz rozpoczyna opowiadać historię Jezusa, jest w pełni świadomy, że jej zakończeniem będzie śmierć i zmartwychwstanie w Jerozolimie” (s. 35). (Tekst ewangelii nie powstał jako jednorazowy zapis, jego nastrasz/pierwszą częścią jest męka, śmierć i zmartwychwstanie.)

„Występują także cytaty o charakterze midraszy” (s. 145). (niezrozumiałe)

„Monumentalne dzieło, noszące nazwę Talmud, a złożone z dwóch części Miszny i dwóch Gemar palestyńskiej i babilońskiej...” (s. 299). (Miszny i jednej z dwóch Gemar)

Problematyczne może być tworzenie zdań dwujęzycznych, gdzie część zdania jest w języku polskim a część w języku greckim (cytat biblijny). W przypadku zdania na s. 15., ta kompilacja jest niespójna, gdyż Pawłowe „jednak” - odnosi się do jego wcześniejszych słów, tutaj nie zacytowanych.

Zdarzają się też terminy nieadekwatne, niektóre mogą wynikać ze zbyt literalnego tłumaczenia opracowań obcojęzycznych (np. „kolorują”, zamiast zabarwiają; zamiast Amoraici jest Amoryci - kilkakrotnie).

Rozprawa doktorska zawiera liczne, często rozbudowane odsyłacze. Występują jednak miejsca, w których jeden przypis „na początku” wprowadza kilka akapitów treści. Niejasne jest zatem co pochodzi od Autora dysertacji a co od autora przywołanej publikacji. W całym opracowaniu można mieć niedosyt jeśli chodzi o dyskusję z autorami publikacji dotyczących analizowanych problemów, zazwyczaj są tylko przypisy. Rzadko pojawia się dyskusja z autorami opracowań. (np. s. 191; s. 36-37: struktura opisu męki i śmierci, s. 34).

Bibliografię podzielono na trzy działy: *Źródła*, *Literaturę przedmiotu*, którą stanowią jedynie komentarze do Ewangelii i do Talmudu oraz *Literaturę pomocniczą* – najobszerniejszy dział (s. 313-335). Taki podział nie jest doskonały, należałoby raczej wyodrębnić, obok źródeł (1) i komentarzy, traktowanych jako odrębny dział (2), opracowania (3) oraz literaturę uzupełniającą, czy pomocniczą (4). Działy bibliografii są ponumerowane w tzw. mieszanym systemie numeracji, niekompatybilnym z systemem numeracji rozdziałów.

Przygotowując opracowanie do publikacji należy dokonać gruntownej korekty polonistycznej. Przed publikacją dysertacji konieczna jest także szczegółowa korekta dokonana przez specjalistę w zakresie literatury rabinicznej. Należy dopracować abstrakt według powszechnie przyjętych standardów.

Przygotowując tekst do druku warto byłoby opracować indeks miejsc biblijnych oraz talmudycznych.

Konkluzja

Mimo przedstawionych problemów i usterek trzeba podkreślić że podjęta została trudna i wieloaspektowa problematyka, wymagająca od autora pogłębionej wiedzy, z jednej strony z zakresu nauk biblijnych a z drugiej strony dotyczącej nie tylko judaizmu, ale przede wszystkim trudnej sztuki analizy pism rabinicznych.

Biorąc pod uwagę przedstawioną opinię, argumenty i uwagi, oceniam, że przedłożona do recenzji praca stanowi *oryginalne rozwiązanie problemu naukowego*, a także poświadcza *ogólną wiedzę teoretyczną kandydata w danej dyscyplinie naukowej*. Stwierdzam zatem, że spełnia warunki, jakie stawia rozprawom doktorskim artykuł 13. *Ustawy z dnia 14 marca 2003 roku o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki*. Wobec powyższego wnioskuję o dopuszczenie Doktoranta do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Dr hab. Renata Jasnos, prof. AIK